

VIII

IDEOLOGIJA IN REALNOST CIVILNIH DRUŽB (Slovenija in naslednice nekdanje Jugoslavije ter primer feminističnih skupin)

VLASTA JALUŠIČ

Članek analizira pomen civilnih družb kot dejavnikov demokratizacije v Sloveniji in drugih naslednicah nekdanje Jugoslavije. V prvem delu se posveča različnim konceptualnim rabam civilne družbe: ugotavlja razloge za povečano globalno popularnost koncepta civilne družbe in poudarja, da sta njegova raba in razlaga tudi boj za razlago politike in političnih sprememb. V postsocializmu smo danes soočeni z drugačnimi koncepti, zahtevami in potrebami po civilni družbi kot pred žametnimi revolucijami. V nekdanji Jugoslaviji smo imeli opravka z nesočasnostjo različnih civilnih družb, ki so se iztekle v različne 'prehode' glede na stopnjo homogenizacije in nasilja, ki ga je povzročil razpad družbene kohezije. Slovenija je poseben primer 'mehke tranzicije', čeprav ni ušla nacionalni homogenizaciji. Članek posebej analizira pojav feminizma v teh družbah in konstatira, da je feministično gibanje simptom civilnih družb in njihove razcepljenosti: zagotavljalo je minimalno kohezijo ter odpravljalo najhujše posledice vojne ali tranzicije, hkrati pa je bilo marginalizirano. V Zvezni republiki Jugoslaviji, na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini se je zaradi izdatne tuje pomoči zgodila NVO-izacija¹ civilne družbe, temu ustrezno pa obstaja tudi šibka država. V vseh naslednicah nekdanje Jugoslavije so civilne družbe razcepljene glede na vlogo delov prebivalstva v sami vojni in glede na njene posledice.

Uvod: različne rabe »civilne družbe«

V zadnjih dvajsetih letih smo soočeni z izjemno popularnostjo in razprostranjeno uporabo diskurza civilne družbe. Skoraj po vsem svetu je postalo tako rekoč normalno, da govorijo o nenadomestljivi vlogi pobud

¹ Pojem NVO-izacija uporabljam kot oznako za povečan razvoj nevladnih organizacij na osnovi zunanje podpore razvoju demokracije oziroma finančne pomoči humanitarnim in drugim nevladnim organizacijam.

civilne družbe, o pomenu »dobro razvite« civilne družbe, o potrebnosti razvoja številnih nevladnih organizacij in dejavnosti... Še posebej po žametnih revolucijah diskurz civilne družbe ni več omejen le na vzhodno Evropo, kjer je v zadnjem obdobju socializma igral posebno vlogo in pomembno vplival na spremembe ter na prehod v tržno ekonomijo in večstrankarski sistem. Pomen je spet pridobil v tako imenovanih zahodnih ali razvitih demokracijah² hkrati pa že dalj časa velja, da vpliva na demokratični boj tudi v latinskoameriških neoliberalnih diktaturah,³ da je spremenljivka v Bližnjevzhodnem političnem izkustvu (Norton 1995), da ga uporabljajo analitiki in akterji podsaharskih afriških političnih sprememb (Gyimah-Boadi 1996) itd.

Razlogi za to ponovno odkritje civilne družbe in veliko popularizacijo pojma v globalnem smislu so številni. Po eni strani je sam pojem v zadnjih petnajstih letih, še posebej pa s padcem komunizma, pridobil pomembne mobilizacijske zmožnosti in v številnih kontekstih služi tako rekoč kot prazni označevalec za različna družbena gibanja in politične spremembe. Uporabljajo ga v »različnih preoblekah« (Keane 2000, 28), denimo kot normativni idealni tip, kot analitični pojem za raziskovanje razmerij med državo in družbo ali pa kot koristno politično retoriko v boju različnih skupin v številnih družbah. Hkrati se v zadnjem času vse bolj uporablja tudi kot legitimacijski dejavnik številnih režimov, pa tudi mednarodnih pobud in gibanj, saj postaja tako rekoč »ikona globalnih trendov demokratizacije« (Norton 1995, 7) in velja za fenomen, ki naj bi kar v največji meri ogrožal avtoritarne režime in samovoljne vladarje. Nevladne organizacije (če obstajajo) v tovrstnih režimih uživajo veliko mednarodno finančno podporo. Pripisuje se jim poseben pomen in ugled.⁴

Razpon v debati o tem, ali je »dobro« ali »slabo« razpravljati tako, da privzamemo diskurz civilne družbe, je prav zaradi pojmovne neenotnosti na eni ter zaradi raznolikosti fenomenov na drugi strani ogromen: nedvomno velja, da v okviru razprave o demokratizaciji zaželeno dejavna civilna družba ni le formalni ali neformalni svet t.i. nevladnih organizacij, pač pa predpostavlja in zahteva tudi delujočo pravno državo z njenimi mehanizmi in različne oblike kritične javnosti. Brez delujoče države in kritične javnosti namreč konsolidirane demokracije in v njenem okviru potencialne civilne družbe ni mogoče vzpostaviti. Vsaj o tem, da država igra odločilno vlogo v procesu demokratizacije, se večina teoretikov tran-

² Tudi prejšnji ameriški predsednik Clinton je Američane pozval, naj bodo čim bolj dejavni v neprofitnih nevladnih organizacijah.

³ Prim. Lechner 1991.

⁴ Tak je denimo primer Srbije, kjer je celotna mednarodna skupnost dolga leta finančno in organizacijsko močno podpirala različne institucije civilne družbe kot možnega nasprotnika Miloševićevega režima. Vprašanje je seveda, ali so bile spremembe v Srbiji ustvarjene kot posledica »razvite civilne družbe« in njenega pritiska ali pa se je režim preprosto notranje zlomil zaradi velike korupcije in poskusov votlega legitimiranja lastnih dejanj.

zicije dandanes načelno strinja: »Demokracija je oblika vladavine države. Zato se nobena moderna politična enota (polity) ne more konsolidirati, ne da bi bila najprej država. Neobstoj države ali intenzivno pomanjkanje identifikacije z državo... povzroči velike, pogosto nerešljive probleme« (Linz in Stepan 1996, 7 in 17). Prav s tovrstnimi težavami pa smo bili in smo še soočeni na področju nekdanje Jugoslavije, denimo v Bosni in Hercegovini, v Srbiji, na Kosovu ter marsikje drugod po svetu.

Hkrati je treba upoštevati še nekaj. Civilna družba dandanes ni in ne more biti zgolj normativni liberalnodemokratski ali celo analitični koncept, ki bi ga lahko kar tako uporabili v različnih okoliščinah. Na eni strani je soglasje o njeni normativni vrednosti le relativen, na drugi pa ne gre zgolj za »dober« fenomen, saj ima, tako kot vsi drugi politični fenomeni, več obrazov in govori skozi številne glasove. To dokazujejo številne razprave in definicije civilne družbe, ki se raztezajo od privzetja liberalno–heglovske koncepcije civilne družbe kot predpolitične normativne strukture nevladnih organizacij ter njene možne vloge pri demokratizaciji avtoritarnih sistemov (kot to vidi primerno za Afriko denimo Gyimah–Boadi 1996) prek gramscijanske verzije koncepta hegemonije in solidarnosti, ki ustvari vzporedno hegemonijo v družbi in pripomore k »samooomejujoči utopiji demokratizacije« (Arato in Cohen 1996, 199), do ostre kritike »uvoza« ideologije civilne družbe v regije, ki imajo šibko državo v smislu obstoja dejanske državne avtoritete. V njih lahko sekularizirani liberalni diskurz »civilne družbe« in nevladnih organizacij ustvarja oporo korumpiranim lokalnim elitam in tako v bistvu onemogoča demokratizacijo.⁵

Nedvomno ni samo zanimivost, da se pojem, ki ima tako dolgo tradicijo v zahodni politični misli in izkustvu,⁶ ponovno pojavlja v številnih

⁵ Sem spadajo kritike ideologije civilne družbe in vmešavanja zahodnih nevladnih organizacij in fundacij, ki z neprofitnimi dogovori v tako imenovani »neformalni ekonomiji« predvsem pripravljajo teren za prvotno akumulacijo na področjih, ki bi jih sicer morala zaobseči (socialna) država (prim. Elyachar–Mastak 2000).

⁶ Pelzynski govori o tem, da gre za pojem, ki je potoval izjemno daleč in doživel številne transformacije (Pelzynski 1988). Zgodovinsko gledano je mogoče »civilne družbe« v novoveški politični sestavi in misli spremljati predvsem skozi tri različne »formacije«: kot nerazločevano od države, kot ločeno, a povezano z državo in kot ločeno od države in uperjeno proti njej (pri. Keane 1988, Pelzynski 1988, Ginsburg 1994). Pri zgodnjeliberalnih teoretikih je civilna družba zajeta predvsem kot »civilizirana« skupnost glede na naravno stanje, organizirana kot »skupno dobro«. V politekonomskih kategorijah se kaže predvsem skozi razvoj zasebne lastnine ter trgovino kot »doux commerce« in postaja meščanska civilizirajoča družba v pravem pomenu besede. Razsvetljenstvo, predvsem škotsko, ji doda predvsem etično razsežnost, ki naj prepreči »zaton javnosti«, ter družbo, ki sta jo fragmentirala delitev dela in individualizem, rafinira in poveže z moralnimi čustvi. Civilna družba kot samostojna, od oblasti ločena entiteta, pa začne funkcionirati predvsem med francosko revolucijo: postane simbol od absolutistične države ločenega samoregulirajočega se političnega telesa (Paine), ki ga predstavlja tudi tretji stan. V heglovski shemi civilna (meščanska) družba dobi podobo zgodovinsko razvite-

kontekstih in hkrati zbuja tako burne polemike. Tudi v ZDA je razprava oživila, in to ne le v komunitarnih teorijah. Civilno družbo ponovno odkrivajo teoretiki kot sta denimo M. Walzer⁷ ali I. M. Young (1999). Oba poudarjata pomen delujoče civilne družbe za obstoj demokratične ureditve. M. Walzer denimo, ki »civilno družbo« enači s pluralnim »prostorom prostovoljnega človeškega združevanja in z vrsto relacijskih mrež – družinskih, verskih, interesnih in ideoloških – ki zapolnjujejo ta prostor« (Walzer 1995, 104), poudarja pomen vzhodnoevropske izkušnje s civilno družbo in opozarja na nevarnost atomizacije zahodnih družb. I. M. Young poudarja pomen ločenosti med državo, ekonomijo in civilno družbo ter povezavo med civilno družbo in pravičnostjo. Številni avtorji povezujejo civilno družbo z aktivnim državljanstvom in v tem smislu govorijo o vlogi, ki jo lahko igra zaradi izgube javnega duha (public spirit) v ameriški družbi.⁸ Poudarek velja asociacionizmu, ki je v ZDA imel posebno tradicijo in je ustvaril aktivistično državljansko zavest (kar je v politični misli posebej ovekovečil denimo A. de Tocqueville s svojo analizo ameriške revolucije ali – na negativen način – H. Thoreau – s konceptom državljanske nepokorščine). Zaradi globalizacijskih trendov pa se mnogi sprašujejo tudi, kako bi bilo mogoče oblikovati civilno družbo v mednarodni areni, govorijo o potrebi po aktivnem političnem momentu na naddržavni ravni, posebej zaradi mednarodne ekonomske moči korporacij in njenih posledic, ter o političnem momentu, ki bo sposoben parirati svetovnemu kapitalu in njegovim na videz vsemogočnim korporacijam (Gruenberg 1997).

Civilna družba je tako predstavljala na eni strani lokus »kontrolirane spremembe« (nenasilne, samoomejujoče se revolucije) v avtoritarnih režimih ter moment revitalizacije zahodnih demokracij, na drugi strani pa pomembna institucionalizirana in organizirana protiutež državi in ekonomiji, medij med državo, ekonomijo in posameznikom, ki naj bi na eni

ga področja »sistema potreb«, ki vključuje ekonomijo, korporacije, policijo, stano-ve in je del državnega sistema, vendar le kot posredujoči del. Civilna družba je tu ločena od države, a podrejeni in posredujoči del. Z razvojem marksizma in delavskega gibanja pride do kritike tega koncepta: država je refleks razredne družbe! Civilna družba je izkoriščevalska družba in ne družba enakosti, od tod zahteva po revoluciji. V Evropi v času po drugi svetovni vojni pride ponovno do aktualizacije koncepta ločene civilne družbe, a tokrat je koncept evolucionističen.

⁷ Michael Walzer (1996) obrača pozornost na vlogo civilne družbe in razprave o njej, ki so okvirjale vzhodnoevropske demokratične revolucije in opozarja na to, da bi se tudi v zahodnih demokracijah morali ponovno vprašati o tem, kakšno vlogo igra civilna družba.

⁸ Tu se odpira izhodišče kritike neoliberalizma, izhodišče, na katero je opozorila Mary G. Dietz, ko je poskušala analizirati sodobno ameriško situacijo. Zapisala je že besede: »Zdi se, da smo Američani hipnotizirani z liberalnim konceptom državljanstva kot pravic, z nebrzdanim potrošništvom, ki ga zamenjujemo za svobodo in s kapitalistično etiko, ki jo jemljemo kot svojo kapitalistično identiteto« (Dietz 1988, 392).

strani dopolnjeval in podpiral državni aparat, hkrati pa zagotavljal korekture, nadzor državnega aparata oziroma blokiral težnje moderne države po povampirjenju. Teoretiki so jo začeli uporabljati kot politično, normativno in analitično kategorijo v proučevanju družbenih sprememb, predvsem demokratizacije (prim. Fink-Hafner 2000, 17 in 291–293). »Konsolidirana demokracija« obsega tudi delujočo in kritično civilno družbo in z njo povezano kritično maso »civilne« ali državljanske »kulture« (Merkel 1997, 124), skratka tudi nestransarske in nevladne mehanizme vplivanja na oblast. Ta mnogovrstna in pogosto protislovna pripisana ji vloga, ki seveda ni nič novega, postavlja »civilno družbo« kot fenomen v položaj možnega objekta številnih razlag, želja, pa tudi manipulacij. Kljub temu da štejejo »razvito civilno družbo« med pomembne prvine demokratizacije, je treba poudariti, da zgolj kvantitativno, formalno in institucionalno »urejena« civilna družba v obliki nevladnih organizacij sama po sebi ne more predstavljati »garanta demokracije«, čeprav je lahko znak aktivnega »nevladnega sektorja«, ki omogoča »zdravo ravnotežje«; NVO-izacija civilne družbe še ne pomeni tudi aktivne in demokratične državljanske družbe. Tudi tovrstna civilna družba lahko brez nekaterih drugih mehanizmov kritične javnosti – pomeni nasprotno, odpiranje prostora za nedemokratične fundamentalistične in lokalno samozaprte pobude, ki so podkrepjene z nacionalizmi, šovinizmi in rasizmi ter lahko spodbudijo tudi nasilne »rešitve«.⁹

Poudarjeni pomen civilne družbe danes in zanimanje za različne fenomene, ki se prištevajo v različne civilne družbe, kažeta svojevrsten politični boj za interpretacijo politike in političnih sprememb, normativnih ureditev in načinov vključevanja ali izključevanja posameznikov in posameznic ter skupin v politične procese. Pri tem gre tudi za vprašanje oblikovanja politične in človeške solidarnosti. Civilna družba je v številnih primerih tudi označevalec za skupek bolj ali manj organiziranih političnih pobud, ki nimajo prostora znotraj tako imenovane tehnologije vladanja v smislu neposrednega upravljanja skozi državne institucije.

Vloga civilne družbe v prehodu v postsocializem in posledice za demokratizacijo

Ko govorimo o civilni družbi ali, bolje, civilnih družbah v postsocializmu je treba imeti v mislih zgornje premisleke. Tudi tu smo imeli najprej opraviti z različnimi pojavi civilnodružbenega organiziranja, pozneje pa z nesočasnostmi in različnimi izhodi civilnodružbenih gibanj. Razlika med opozicijsko civilno družbo znotraj socializma in tem, kar se danes v post-

⁹ Takšen je denimo nedavni primer hrvaškega gibanja različnih 'udrug', ki nasprotujejo kaznovanju vojnih zločincev.

socialistični vzhodni Evropi morebiti imenuje civilna družba, je predvsem v tem, da je bila poprejšnja zvečine vrsta dejavnosti, ki je bila radikalno ločena od države in je opravila nalogo izpeljave mirne revolucije. Skozi antipolitično retoriko se je oblikoval model vzporedne (civilne) družbe, ki je bila temelj za prehod v večstrankarski sistem in tržno gospodarstvo. Ta civilna družba je bila oblikovana iz združenj in gibanj, ki so se mobilizirala proti enostrankarski državi na temelju številnih podobnih zahtev, ki so sicer konstituirale tudi boj okoli civilne družbe pred dvesto leti (človekove pravice, zasebna lastnina, reprezentacija itd.).

V večini t. i. uspešnih tranzicijskih držav, med katere je mogoče po različnih merilih politologov, ki se ukvarjajo z demokratično konsolidacijo, šteti tudi Slovenijo, je civilna družba pripravila teren za spremembo oblasti, novo politično utemeljitev, iz nje pa so se hkrati rekrutirale nove elite. Na eni strani je pomenila ponovno oblikovanje javnosti in oblikovanje nove političnosti znotraj starih sistemov. Seveda ni šlo za enoten fenomen, temveč za mešanico tradicionalnih in novih družbenih gibanj, ki je bila ponekod, v nekaterih državah bolj, drugod manj izrazita. Hkrati pa je bila ena od skupnih značilnosti teh civilnih družb vsekakor ta, da so se na prehodu ne glede na pluralnost in širino povesod, tudi v Sloveniji, v veliki meri nacionalno homogenizirale, kar je bil tudi eden ključnih dejavnikov v prehodu v večstrankarski sistem in tržno ekonomijo. Na ta način so se vzpostavile nove nacionalnoekonomske in politične enote s tradicionalno obliko suverenosti, hkrati pa je bila (ponovno) potrjena Marxova ugotovitev iz njegove kritike heglovske civilne družbe, da je v bistvu (razredna) civilna družba tista, ki se »organizira kot država«. S tranzicijo, oblikovanjem večstrankarskega sistema in oblikovanjem novih elit je bila prejšnja nova političnost civilne družbe zvečine posrkana v institucije novoustanovljene državnosti.¹⁰ Ta proces je v primeru bolj inkluzivnih civilnih družb lahko prispeval k t. i. mehkeemu prehodu, brez radikalnih rezov, šok terapij in preveč očitnih izključevanj, saj so se novi akterji brez prevelikih trenj vključili v oblastne strukture.

V primerjavi s tovrstno vzporedno civilno družbo se danes, deset let po žametnih revolucijah, koncepti, zahteve in potrebe po civilni družbi kažejo drugače. Zaradi specifičnega dojetanja politike in političnega delovanja, ki se je oblikovalo skozi žametne revolucije ter kot reakcija na prejšnji sistem, je obstajala v prvi fazi prehoda v postsocialističnih državah nekakšna elitna zahteva po čim manj civilne družbe kot političnosti, ki je ni mogoče nadzorovati: ne le neoliberalni politiki, tudi nekateri teoretiki, ki so poudarjali odločilno vlogo elit v transformacijskih procesih,

¹⁰ Tu seveda ne gre povesod za nove države v mednarodnopravnem pomenu, tako kot je bil primer s Slovenijo, Slovaško, Hrvaško, Bosno in Hercegovino, baltskimi državami itd., temveč za novo ustanovitev v smislu druge vrste države, ki temelji na drugačni ustavnosti in drugačnem ekonomskem redu. V tem smislu gre pri vseh postsocialističnih državah za nove ustanovitve ne glede na spremenjeno ali nespremenjeno ozemlje.

so se zavzemali za čim večje omejevanje različnih akterjev kot momenta, ki prispeva k nepredvidljivosti, destabilizaciji in so se zato zavzemali za čim bolj neparticipatorno demokracijo.¹¹ V tovrstnih liberalno-konzervativnih pogledih je bilo zaznati tudi precejšnje podobnost vodilnih elitnih akterjev postsocialističnih sprememb. Denimo linija češkega 'liberalizma brez pridevkov' Vaclava Klause se je pokrila s pregovorno politično aroganco Drnovškovega dela liberalno-demokratskega spektra v Sloveniji.

Navezava civilne družbe na nacionalna, antikomunistična gibanja in stranke ter njen 'pohod na oblast' (Mastnak 1992) oziroma v državno birokracijo, ki se je udejanjil v različnih začetnih oblikah nove hegemonije (od Solidarnosti na Poljskem do Demosa v Sloveniji), je ustvaril nove elite, ponovno opredelil državljanstvo, in omogočil tudi določene nove oblike izključevanja itd. Čeprav je v socializmu pomenila odpiranje javnega prostora, pa civilna družba ni bila niti ni postala nevtralni prostor svobodnega političnega združevanja za vse. Res je, da je predstavljala aktivno strukturno spremembo razmerja med zasebnostjo in javnostjo, prispevala k novim razmerjem med vzorci individualnega, intimnega življenja in njihovo regulacijo skozi politično. To se je pokazalo že v civilnih družbah v socializmu, ki so vzpostavljale oblike nadomestne javnosti skozi zasebno druženje tako rekoč na način meščanskega salona,¹² ki se je v različnih okoliščinah poimenoval od »antipolitike« do »novega evolucionizma« in sami izdala ali pa so se oblikovale na način subkulturnih in drugih družbenih gibanj (primer punka in novih družbenih gibanj v Sloveniji).

Toda tudi ti prostori niso bili raj enakosti, pač pa je bilo, kot piše Mastnak, v njih zaznati diskriminatorno logiko izključevanja – denimo žensk, še posebej feministk, homoseksualcev, manjšin itd. (Mastnak 1992, 148). Feministične avtorice so poudarile predvsem latentni antifeminizem civilnodružbenih krogov,¹³ ki se je kazal na različne načine, ne nazadnje pa tako, da so bili nekateri postsocialistični civilnodružbenodisidentski krogi kljub žargonu demokracije in človekovih pravic v novih demokraci-

¹¹ Problem naj bi bil v tem, da smo imeli opravka »z velikimi pričakovanji in pretiranimi zahtevami različnih družbenih skupin, ki so v demokratičnih pogojih dobile velik maneverski prostor za politično artikulacijo in politični pritisk« (Adam 1994). Teza o akterjih, ki imajo pretirane zahteve, se je očitno naslavljala predvsem na tiste, ki si prizadevajo za socialno državo. Prim. tudi Potuček 1998, 1999.

¹² Kar je tudi sicer eden od načinov vzpostavljanja družbenosti in njenega potencialnega politiziranja. Tako kot je romantični salon zametek meščanske (civilne) družbe v malem (Benhabib 1996), je dandanes za družbe, v katerih ne obstaja svoboda političnega združevanja in so stranke prepovedane, značilne oblike nadomestne javnosti (v Kuvajtu so bile tako imenovane diwaniyyah – zbiranje v domovih uglednih državljanov pod prepovedjo javnega zborovanja – predstavljale zametke demokratizacije – prim. Norton 1995, 16)

¹³ Znano je denimo Havelovo čudenje in zgražanje nad feminizmom, čeprav so bile, zanimivo, zahodne feministične avtorice izjemno naklonjene do njegovega opusa, saj so v njem videle možnost prostorov enakosti tudi za ženske.

jah pripravljeni »izpustiti« marsikaj: denimo zahtevati ukinitvev pravice do abortusa. Tu se je pokazalo, da je imel diskurz civilne družbe v veliki meri mobilizacijsko in homogenizacijsko vlogo,¹⁴ vlogo predpriprave za zamenjavo oblasti, pri čemer se je sam prevzem oblasti zgodil kot precej enotno dejanje. Sprememba, nova ustanovitev je bila učinkovita, če je bila izpeljana čim bolj konsenzualno in s čim večjo stopnjo homogenizacije, ki jo je izvedel nekakšen »one man band«. Tako se je bilo mogoče izogniti nepredvidljivemu, ki se ga vse revolucije – tudi mirne – kot tehnologije spremembe oblasti tako bojijo. Vendar pa je to pomenilo tudi izključitev številnih in konec inkluzivnosti, ki je kljub latentnim ali izrecnim diskriminacijam vendarle označevala odpiranje javnega prostora in asociiranje v opozicijski civilni družbi v socializmu.

Prav vzpostavljane homogenosti zaradi lažjega prehoda daje temeljno skupno značilnost srednje in vzhodnoevropskim državam. Resno bi bilo treba premisliti o tem zakaj so najuspešnejše tranzicijske države predvsem tiste z visoko stopnjo etnične čistosti.¹⁵ Razlike med temi državami glede 'narave' samega prehoda so se vzpostavljale predvsem glede na sprejemanje razlik znotraj te homogenosti ter glede na stopnjo nasilja, ki sta jo proizvedla tovrstna homogenizacija in izključevanje. Bodisi bolj liberalna ali bolj populistična različica, bolj ali manj etnična usmeritev, mir ali vojna – tudi to je bilo v veliki meri odvisno od homogenosti državnega prostora.¹⁶ Primeri izključevanj iz 'body politic' so tako zajemali izključevanja na temelju ideološkega razlikovanja (komunisti – nekomunisti, primer lustracij), na temelju nacionalnosti (podeljevanje državljanstev na etnični osnovi, kot je bil primer v baltiških državah ali puščanje ljudi brez vsakega statusa, kot je bil primer v Sloveniji) ali na temelju spola (prepovedi ali poskusi prepovedi abortusa).¹⁷ Na tej osnovi pa so se vzpostavljali novi vzorci civilne družbe.

Nedvomno so moč, oblika in toleranca ter raznolikost poprejšnje (»socialistične«) civilne družbe prispevale k »tršim« ali k »mehkejšim« prehodom v večstrankarsko demokracijo in tržni ali kapitalistični družbe-

¹⁴ Civilna družba je bila »preddverje nacionalno-demokratičnih revolucij« (Kuzmanič 1996).

¹⁵ Jacques Rupnik pravi, da je bila vrnitev demokracije v letu 1989 »neločljivo povezana z vrnitvijo nacije«, (Rupnik 1999, 61) in v tem smislu je bilo politično telo marsikje izenačeno z nacionalno-etničnim 'telesom'.

¹⁶ Homogenizacija je lahko proizvedla tudi vojno., kar je bil primer v Jugoslaviji v celoti. Lahko bi bila izvedena tudi na podlagi obljub o inkluzivnosti novih sistemov, kot je to bil primer Slovenije, kjer je na podlagi obljube o liberalnem podeljevanju državljanstev veliko prebivalcev, ki se niso identificirali kot etnični Slovenci, na plebiscitu glasovalo za samostojno slovensko državo.

¹⁷ S poskusi prepovedi ali težje dostopnosti abortusa smo bili soočeni v večini post-socialističnih držav. To je bila ena od njihovih skupnih potez, ki kaže na spolno razsežnost izključevanja in na dejstvo, da so bili demokratični prehodi v veliki meri poskus ponovnega vzpostavljanja tradicionalnega razmerja med zasebnim in javnim, kot da se v teh razmerjih v pol stoletja ni nič spremenilo.

noekonomski sistem. V tem smislu najbrž ni bilo povsem negativno nagnjenje, ki je bilo močno navzoče v Sloveniji, da je »komunistična oblast politizirala civilno družbo, jo s številnimi mehanizmi vpenjala v svoje strategije...« (Mastnak 1992, 160; Kovačič 2000). Vključevanje diskurza civilne družbe v oblastni je najbrž pomenilo tudi njeno legitimiziranje in hkrati priznanje moči, ki je pripomogla k rahljanju in pluralizaciji komunistične oblasti, kar je omogočilo nenasilen prehod in ne preveč revolucionaren skok v drug družbenoekonomski sistem.

Pomen civilne družbe kot dejavnika demokratizacije v Sloveniji in drugih jugoslovanskih republikah

Za Slovenijo je mogoče – tako kot za velik del vzhodne Evrope – trditi, da je imel v njej diskurz civilne družbe precejšen mobilizacijski in transformacijski potencial¹⁸ in da je hkrati »deloval v praksi«. Izražanje v kategorijah civilne družbe je pomenilo in še vedno pomeni locus političnih bojov¹⁹ – na eni strani za politični vpliv in družbeno moč, na drugi strani za zgodovinsko razlago in pomen izpeljanih političnih aktivnosti konec osemdesetih in v začetku devetdesetih ter dejanj po pridobitvi mednarodno priznane državnosti. Zanimivo je, da je tudi tu »civilna družba« nastopala hkrati skozi številne sicer »zgodovinske« formacije – kot vzporedna (antipolitična) družba nasproti državi iz Konradove Antipolitike ali kot nemilitaristična družba, kot sestav »novih družbenih gibanj«, kot gramscijanska hegemonija itd. Čeprav so v osemdesetih v urbanih središčih, kot sta bila Zagreb in Beograd, nastajale nekatere podobne pobude, ki so v glavnem nosile pečat novih družbenih gibanj in z njimi povezane »nove senzibilnosti«, pa je sama kategorija civilne družbe znotraj Jugoslavije konec osemdesetih predvsem v Sloveniji ustvarila poseben mobilizacijski potencial in se uspela etablirati celo znotraj struktur takratne edine stranke.

¹⁸ Tu se nimam namena posebej spuščati v vse vire in vplive, ki so omogočili, da je glavni politični boj v Sloveniji v osemdesetih v veliki meri potekal v kategorijah civilne družbe. Naj tu omenim le intelektualne vplive Johna Keana, Chantala Mouffeja in Ernesta Laclaua, vzhodnoevropskih intelektualcev, kot so Michnik, Konrad in Havel (Knjiga o socialistični civilni družbi). V zvezi s tem prim. Kuzmanič (1996), Mastnak (1992), Stubbs (1996 in 2000), Keane (2000) ter Rizman (1999).

¹⁹ Danes imamo skupine, ki si prizadevajo za politični vpliv predvsem na politični desnici in se rade poimenujejo »civilna družba« – denimo »Civilna družba za mejo v Istri« ali civilna iniciativa v Šiški, ki je zahtevala preselitev azilantskega doma. To kaže na dejstvo, kako dobro se akterji zavedajo normativnega pomena kategorije civilna družba in dejstva, da lahko že sama uporaba pojma ustvari iniciativi »pridih demokratičnosti«.

Dandanes se govori o civilni družbi predvsem kot o 'garantu demokracije'. Številni avtorji, med njimi tudi J. Brenderly in E. Kraft, ki sta izdala knjigo o neodvisni Sloveniji, menijo, da bodo tiste države, v katerih je bila že pred žametnimi revolucijami bolj razvita civilna družba, tudi bolj uspešne in demokratične (Brenderly in Kraft 1994) in da to velja predvsem za Slovenijo. Kolikor se v takšnem okolju ohranjata tudi refleksija in kritični potencial, ki ga lahko ima demokratična civilna družba, to seveda nedvomno drži. Vendar je 'razvitost' civilne družbe težko 'meriti', saj nam številčnost denimo nevladnih organizacij o sami naravi in moči civilne družbe pove le malo, zgolj takšno merilo pa lahko prispeva k okostenosti samega pojma in dojemanja civilne družbe (prim. Stubbs 1996, 20). Ena od značilnosti vseh postsocialističnih sistemov je, da smo bili v vseh državah, po prehodu v pluralistični večstrankarski sistem soočeni z nenadnim pomanjkanjem nestranskih opozicijske dejavnosti ter izgubo moči civilne družbe. Deloma je to bil rezultat čisto osebnega dejstva, prehoda številnih opozicionalcev v oblastne strukture, ki je za seboj zapustil svojevrsten vakuum. Deloma pa je to pogojevala tudi splošna antipolitičnost po 'uvedbi demokracije', ki je obetala institucionalizirane rešitve za vse in predvsem 'manj politike' oziroma manj potrebe po politični dejavnosti, kar kaže na mitološko predstavo o demokraciji kot perpetuum mobile. Kako pa je s civilno družbo danes v Sloveniji in kako v drugih na novo nastalih ali preostalih jugoslovanskih državah?

V Sloveniji je obstajala relativno močna in precej pluralizirana civilna družba v osemdesetih in sicer najprej kot vzporedni pojav, pozneje pa tudi kot dejavnik, ki je prispeval k tako imenovanemu »mehkejšemu prehodu« brez velikih lomov. Kljub močni nacionalni homogenizaciji, ki se je sklenila s procesom proti Janši & Co. ter »pohodu civilne družbe na oblast« se je v primerjavi s preostalimi republikami socialistične Jugoslavije ohranil precejšen pluralistični potencial. Toda kljub temu ali pa prav zaradi tega je civilna družba najbrž precej šibka v devetdesetih: čeprav gre za značilnost vseh vzhodnoevropskih postsocialističnih držav, pa je v primeru Slovenije to še bolj izražen dejavnik, še posebej ob dejstvu, da v Sloveniji ni nastala nobena večja nova grupacija nevladnih organizacij, kar se je zgodilo v številnih drugih postsocialističnih državah. Deloma gre to pripisati majhni zainteresiranosti tujega kapitala za Slovenijo nasploh in v tej povezavi tudi mednarodnih fundacij, ki sicer podpirajo neprofitno nevladno dejavnost, vendar nikdar brez izrazitega političnega in ekonomskega interesa. Mednarodne filantropske fundacije očitno niso bile tako zainteresirane za Slovenijo. Drugačen je bil le primer Soroseve fundacije, ki je razvila regionalno mrežo po celotni vzhodni in jugovzhodni Evropi. O razlogih za nezainteresiranost tujih fundacij bi lahko razmišljali dolgo, vendar za to tukaj ni prostora. Po drugi strani gre razlog za nastali vakuum v 'civilni družbi' prav gotovo iskati v sami strukturi nove države in njeni relativni kohezivnosti. Na novo ustvarjena država, ki ni nastala s popolno diskontinuiteto in ni na hitro porušila vseh

mostov z radikalnimi »antikomunističnimi« ukrepi, temveč je gradila na podlagi starega, je prav gotovo pomenila bolj stabilno ogrodje, ob katerem različne pobude ali nevladne organizacije, ki bi poskušale nadomestiti državo in nekatere njene funkcije, niso mogle ravno cveteti. Prav tako se v Sloveniji ni zgodila tako radikalna razgradnja srednjega sloja kot ponekod drugod, kjer je potem angažiranost v nevladnih organizacijah postala ena od osnovnih strategij preživetja srednjega sloja. Številne politične in ali vsaj politizirane pobude, ki so imele osnovo v idejah novih družbenih gibanj, so po letu 1991 zvečine usahnile: spričo vojne je najprej ugasnilo predvsem mirovno gibanje, ki je očitno močno temeljilo na nacionalni osnovi, hkrati pa – z oblikovanjem zelene stranke – tudi ekološko gibanje (čeprav se v drugi polovici devetdesetih na drugih osnovah spet vzpostavljajo številne nevladne ekološke organizacije, ki pa so tudi najbolj NVO-izirane in profesionalizirane).

Gibanja so deloma posrkale stranke, deloma pa znotraj novih okoliščin niso več našla fokusa svojega delovanja. Tisto, kar je preostalo, so bile nekatere alternativne kulturne iniciative, del feminističnih skupin ter nekateri na novo institucionalizirani otoki nevladnih organizacij, ki so imele bodisi značilnosti društev ali pa zavodov. Kljub temu je po letu 1991 nastalo kar nekaj novih civilnodružbenih organizacij, ki pa so imele drugačno naravo kot civilna družba prej. Precej jih je bilo – zaradi vojne v drugih delih Jugoslavije – humanitarnih, nekaj – čeprav redke – pa se jih je začelo posvečati človekovim pravicam. Kot zanimivost je treba omeniti, da je prvi zakon o političnem združevanju omogočal registracijo tudi nestrankarskih združenj kot političnih, pozneje pa se je »političnost« zreducirala samo na politične stranke in so se morale nekatere skupine, ki so bile registrirane po tem zakonu, ukiniti (denimo Ženska iniciativa Koper ali Ženske za politiko v Ljubljani). Razlog je bila seveda relativna »konsolidacija« strankarskega prostora v smislu, da je večina etabliranih strank prenehala igrati vlogo »zvez« in »gibanj« in da so sprejele dejansko vlogo političnih strank ter določile politični prostor zase.

Nasploh bi za postsocialistične družbe lahko rekli, da imajo njihove nove tranzicijske »civilne družbe« več tipičnih in podobnih značilnosti. Oblikujejo se predvsem kot nevladni sektor, ki ima še vedno relativno neurejen status in je na eni strani »svobodno lovišče«, kar pa na drugi strani pomeni zelo negotov položaj in omejen vpliv na politično prizorišče (prim. Strojan, Šporar in Bien 2000). So zvečine nepovezane, neprofesionalizirane ali slabo profesionalizirane, so v finančnih in kadrovskih težavah ter razen redkih izjem šibke, torej ne pomenijo niti približne moči podobnih organizacij na zahodu. Poseben problem je sodelovanje med nevladnim in vladnim področjem, ki je po eni strani nezadostno, po drugi pa vse prevečkrat poteka na liniji nejasno razdeljenih pristojnosti. Nevladne organizacije velikokrat opravljajo del posla, ki bi moral pravzaprav pripasti vladnim institucijam (predvsem na socialnem področju) oziroma bi ga morala vsaj okvirno urejati država, če hoče ustvarjati enake

možnosti. Država pa se do njih obnaša po nepreglednem sistemu »deli in vladaj«. Dodaten problem, s katerim se srečujejo, je, da je na tradiciji sistema, ki je gojil delovno obveznost, zelo težko zgraditi kulturo prostovoljnega skupnostnega dela in političnega delovanja. Hkrati obstaja močna težnja, da se civilna družba razume predvsem kot socialno-humanitarna dejavnost ter zastopanje nekakšnih stanovskih interesov (prim. zbornik Bohinc in Černetič 1999) in ne kot politični aktivizem.²⁰ Zato je ena od značilnosti postsocialističnih »civilnih družb« vsekakor tudi dejstvo, da v njih prevladujejo ženske, ki iz svoje strukturne družbene in politične pozicije prav tu najdejo lokus svojega delovanja: po eni strani jim je institucionalna politika težje dostopna, po drugi pa prav tu najdejo prostore večje svobode, avtonomije in ustvarjalnosti. V nekdanjih jugoslovanskih republikah (v Srbiji, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini) so bile predvsem ženske in feministične skupine tiste, ki so predstavljale antinacionalističen in protivojni civilnodružbeni potencial (prim. Kašič 1997).

Nesočasnost civilnih z/družb v Jugoslaviji

Tako kot v celotni vzhodni Evropi je tudi v Jugoslaviji vladala nesočasnost na različnih področjih družbenega, političnega in ekonomskega delovanja. Kar zadeva civilno družbo, je mogoče v nekem bazičnem smislu trditi, da je imela Jugoslavija že dalj časa, še posebej pa po decentralizaciji v ustavi 1974, v svojem sistemu že razvite korporatistične nastavke svojevrstne in deloma »od zgoraj« vzpostavljene civilne družbe v podobi samoupravljanja (sem so najbrž spadale številne lokalne skupnosti, pa tudi številna društva in samoupravni tozdi, ki so v Sloveniji denimo pozneje ob ustanovitvi Odbora za varstvo človekovih pravic igrali pomembno vlogo številnega »članstva« lokalnih samoupravnih organizacij). Potencial te »civilne družbe« je bil raznovrsten, kar so pokazali tudi izidi lokalnih in republiških gibanj. Hkrati pa je najbrž tudi republikanska teritorialna umeščenost tovrstnih struktur prispevala k možnosti nastanka poznejših nacionalnih civilnodružbenih gibanj, tako da so – v končni instanci nacionalne entitete »zaigrale« vlogo nacionalnih civilnih družb v različnih oblikah.

Konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih smo imeli skorajda po

²⁰ Na to je v Sloveniji opozoril nedavni izbruh sovraštva do tujcev ob javnih razpravah o problematiki prebežnikov. Pojav skupine, ki ni imela značilnosti organizirane humanitarne ali socialno usmerjene nevladne organizacije, Urada za intervencije, ki je organiziral demonstracijo proti nestrpnosti, je v javnosti in pri vladnih političnih strukturah vzbudil nelagodje in dileme, saj so imeli opravka z neoprijemljivo, ne-nevladno neorganizacijo, ki je niso mogli uvrstiti med 'zaželeno' nevladne akterje 'civilne družbe'.

vsej državi opraviti s takšno ali drugačno obliko civilnodružbenih gibanj v smislu odpiranja novih tem v javnosti, predvsem pa načenjanja razprave o obstoječem političnem sistemu, državi, civilni družbi in novih družbenih gibanjih²¹, v obliki različnih srečevanj teoretskih konceptov²² ter solidarnostnih akcij med intelektualci predvsem pri kršenju svobode tiska in izražanja ali pa kot sodelovanje različnih skupin. Te usmeritve in gibanja pa so v poznih osemdesetih ubrali različne poti. Obsegali so namreč paleto stališč: od ideje socialistične civilne družbe,²³ kritike obstoječe »civilne družbe« kot »totalitarizma od spodaj – spopada med demokratično in nedemokratično civilno družbo«²⁴ do zavzemanja za nacionalno suvereno državo in civilno družbo v tem okviru.²⁵ Ostaja pa dejstvo, da so v Jugoslaviji obstajala nekatera podobna intelektualna gibanja in teoretske razprave, da so tako v Ljubljani kot v Zagrebu in Beogradu obstajali mediji, ki so imeli podobne funkcije (Polet, Studenski list, Mladina, Student, Radio 101, Radio Študent), da so obstajale intelektualne razprave o pomenu t. i. novih družbenih gibanj kot novih političnih subjektov, da so obstajale denimo feministične skupine (ki so konec sedemdesetih nastale v Zagrebu in Beogradu, pozneje, v osemdesetih pa tudi v Ljubljani), v Ljubljani in Zagrebu pa tudi mirovne (Gibanje za kulturo miru in nenasilja, Svarun) in ekološke skupine (Ekološka skupina pri UK ZSMS Ljubljana, Zelena akcija v Zagrebu). Da o glasbenih povezavah ter povezavah pobudah t. i. alternativnih kultur in njihovih medsebojnih vplivih niti ne govorimo.

Gre za pojave, ki so danes v veliki meri potisnjeni v amnezijo, saj bi sicer rušili različne nacionalne razlage razbitja in razpada Jugoslavije, oblikovanja novih političnih enot ter njihovih domnevnih herojstev. Zato je problematično stališče, ki ga je mogoče pogosto slišati, da je bil razen Slovenije – preostanek Jugoslavije v osemdesetih »tabula rasa« glede civilne družbe.²⁶ Ob tovrstnih trditvah gre za posebno amnezijo, ki ima

²¹ Od Praxis debate v sedemdesetih, ki se je v Srbiji osemdesetih izšla v nacionalizmu (Stubbs 200, 2), do nastavkov civilne družbe v osemdesetih, ki so jih označevale razprave o postmarksizmu in novih družbenih gibanjih. Številka 3/4 1985 hrvaške Revije za sociologijo denimo je bila v celoti posvečena novim družbenim gibanjem. V Beogradu pa sta v podobnem času izšli knjigi Alaina Touraina Sociologija družbenih gibanj (1983) in André Gorza Ekologija i politika (1982).

²² Med avtorji Družboslovnih razprav iz leta 1987 na temo civilne družbe najdemo denimo Kosto Čavoškega, Zorana Djindića, Nebojšo Popova, Jožeta Pučnika, Gregorja Tomca, Tončija Kuzmanića, Leva Krefta, Vesno Pusić, Pavleta Gantarja itd. – torej številne današnje politične ali znanstvene dejavnike iz različnih nekdanjih jugoslovanskih republik.

²³ Denimo Laszlo Sekelj, Družboslovne razprave 1987, 163–166.

²⁴ Tomaž Mastnak, prav tam, 96.

²⁵ Jože Pučnik denimo v omenjenem zborniku govori »kot Slovenec« o uveljavljanju civilne družbe v Sloveniji in o suvereni slovenski državi – prav tam, 135.

²⁶ O tem stališču, ki se je reproduciralo v dokumentih, na srečanjih in razpravah v številnih mednarodnih ustanovah od leta 1991 dalje, govori Paul Stubbs v enem

različne vzroke. Amnezija v zvezi s političnim aktivizmom in virom žametnih revolucij je nasploh tipična za celotno postsocialistično Evropo – spada v sklop razlag političnih sprememb okoli leta 1989 kot dela nacionalnih političnih in drugih elit (Jalušič 2001). Ima pa svoje značilne podvariate. Na Hrvaškem je denimo služila brisanju vsake zgodovinske kontinuitete in obsojanju »jugonostalgicarjev« s strani Tuđmanovega režima (Stubbs 2000). V Sloveniji ta pozaba sovpada s svojevrstno samovšečnostjo nacionalnih intelektualcev, ki vidijo v izteku civilne družbe v Sloveniji v t. i. »slovensko pomlad« veliko demokratično specifičnost glede na druge dele nekdanje jugoslovanske federacije, ne da bi reflektirali nacionalizem in ksenofobijo, ki sta se oblikovali skozi tovrstno oblikovanje civilne družbe.²⁷ To omogoča tudi razlago demokratičnih sprememb, ki iz refleksije izpušča nenacionalistični in državljanski vidiki civilne družbe, ki je bil povezovalen in si je prizadeval ustvariti demokratične mehanizme znotraj celotne Jugoslavije, ne pa model Pučnikove »nacionalne civilne družbe«. Tovrstna pozaba tudi omogoča, da se v zvezi s civilno družbo v devetdesetih oblikuje stališče, ki zatrjuje, da je bila civilna družba v vseh oblikah in povsod predvsem boj za nacionalno samostalnost. Ciril Zlobec je v zvezi s tem dejal: »ne glede na to, da so bile tendence civilne družbe različne, pa je bilo vsem skupno, da želijo za svoj nacionalni prostor čim večjo samostojnost«. Po tej razlagi je v Sloveniji »civilna družba delovala znotraj političnega sistema...« tako, da je »zavračala skupna programska jedra« v šolstvu (Zlobec 2000). Ta nazaj zaprta razlaga torej vidi le še nacionalne civilne družbe, kar pa je bil šele delni končni rezultat demokratičnih bojev na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Različni prehodi, pa tudi vojne, so bili povezani z značilnostmi transformacije že obstoječih civilnih družb tudi v smislu sposobnosti notranje medsebojne koeksistence in medkulturnosti. Ponekod je šlo le za transformacijo in homogenizacijo družbenega v nacionalizem, drugod pa za razslojevanje, fragmentacijo in celo razpad. Razpad kohezivnosti, ki je ni mogla nadomestiti in ustvariti nobena politična opcija, je pomenil vojno, ki se je najbolj razplamtela prav na mikroravnih in tako popolnoma uničila najbolj elementarne človeške vezi.

od svojih odličnih tekstov o civilni družbi na Hrvaškem, ki ga bom v nadaljevanju še večkrat upoštevala (Stubbs 2000, 2).

²⁷ Da je to tako, dokazuje dejstvo, da je bilo do nedavnega treba za kritične analize tega obdobja poseči po literaturi, ki je (četudi z avtorji iz Slovenije) objavljena zunaj Slovenije: tako denimo le Independent Slovenia Evana Krafca in Jill Benderly (1994) vključuje analize civilne družbe in nacionalizma, štrajkovnega gibanja in feminističnega gibanja. Isto velja za številne druge avtorje, ki se ukvarjajo z vprašanjem razmer v nekdanji Jugoslaviji (Thompson 1992 ali Ramet 1999). Analize civilne družbe, ki so bile objavljene v Sloveniji (razen Mastnak, 1992, Kuzmanič, 1999), ne vključujejo kritičnih analiz, ampak o njih mogoče prej govoriti kot o apologijah. Takšna je tudi velika večina tekstov v zborniku Civilna družba v Sloveniji in Evropi (Bohinč, Černetič 1999, prim. Dragoš 1999)

Feminizem kot simptom

Eden od primerov obstoja različnih civilnodružbenih skupin v več centrih nekdanje Jugoslavije, njihovega intenzivnega sodelovanja in medsebojnih vplivov v osemdesetih, je bil primer feminističnih gibanj in skupin. Šlo je za gibanja, ki sicer niso imela prav veliko neposrednega vpliva na politične oblasti, a so kljub temu bila pomembna »inovacija« v preoblikovanju političnega prostora in tudi novost znotraj socialistične opozicije in civilnodružbenih pobud. Mogoče je celo reči, da je bil feminizem svojevrsten simptom civilne družbe, njene inkluzivnosti, ekskluzivnosti, njenega kontingenčnega značaja ter izteka v nacionalizem.

Novo feministično gibanje v Sloveniji in Jugoslaviji ima svoje zametke v sedemdesetih. Izviralo je predvsem iz teh prvin: na eni strani iz upora proti enopartijski vladavini in paternalistično-socialistični obravnavi tako imenovanega ženskega vprašanja; na drugi strani iz upora proti nastajajočim etnonacionalizmom v Jugoslaviji predvsem po Titovi smrti, ki so od začetka osemdesetih dalje izrazito instrumentalizirali vprašanja, ki so neposredno zadevala intimnost življenj žensk. To se je dogajalo tudi pod vplivom zahodnega feminizma, ki je izrazito poudarjal seksualne in reproduktivne svoboščine moderne ženske kot osnovo za osebno in politično emancipacijo. S tem se je gibanje izvijalo iz objema etničnih strategij, ki so del civilne družbe in tudi nekatera ženska gibanja vodila v naročje etnonacionalizma (različne »uravnotežene demografske politike«, pa tudi javna dogajanja, kot so bile denimo demonstracije Srbkinj in Črnogork na Kosovu 1987). Hkrati se je gibanje osredotočilo na tematike, ki izvirajo iz bistvenega premika, ki ga je ustvaril novi feminizem na zahodu: namreč iz oblikovanja nekega posebnega socialnega in političnega prostora, ki ga ni bilo več mogoče primerjati s tradicionalnim nacionalnim političnim prostorom. V tem smislu je feminizem že na začetku osemdesetih v politične boje in dejavnosti v Sloveniji in v Jugoslaviji vnesel svojevrstno postmoderno noto, ki sovpada z razpravami o rušenju tradicionalnega političnega subjekta: z ustvarjanjem drugačnega, vzporednega političnega prostora za različne pobude, tudi ženske, za katere ni bilo prostora niti v socialističnem niti v nacionalnem diskurzu in ki so pravzaprav šele zares odpirale postsocialistično demokratično vprašanje v celotni Jugoslaviji.

Kot je zapisala leta 1991 umrla zagrebška feministka Lydia Sklevicky, je nova feministična iniciativa zrasla iz »generacije brez lastne tradicije organiziranega ženskega gibanja« (Sklevicky 1987, 5), pa tudi brez drugih političnih tradicij. Ob kritiki sistema je obstajala tudi preprosta potreba po druženju, novi socializaciji in politizaciji posttradicionalnih ženskih identitet, ki so se precej razlikovale od prejšnje generacije. Nove skupine so zahtevale dejavnejši odnos do vprašanj, kot so nasilje do žensk in otrok v družini, nižje plače za ženske (v povprečju kljub formal-

ni enakosti 20 % nižje kot pri moških), politično marginaliziranje žensk kljub relativno visoki formalni reprezentiranosti v socialistični skupščini (25 %) ter splošna pravna enakost ne glede na spolne identitete ali usmerjenost.

Na prelomu iz sedemdesetih v osemdeseta se je v Jugoslaviji pojavilo kar nekaj skupin, ki so problematizirale našete tematike, in sicer predvsem v urbanih središčih kot so Beograd, Zagreb in Ljubljana. V Sloveniji so se feministične iniciative kot samostojna politična gibanja pojavile vzporedno s tako imenovanimi novimi družbenimi gibanji, ki so bila zaradi nemožnosti drugačnega organiziranja dejavna pod dežnikom socialistične mladinske organizacije. V nekem smislu jih je mogoče obravnavati kot »del« tako imenovanega civilnodružbenega gibanja, ki se je razvilo in bilo izraženo pod vplivom zahodnoevropskih mirovnik, ekoloških in feminističnih gibanj, pa tudi pod vplivom vzhodnoevropskih idej o antipolitiki in civilni družbi kot protidržavni in antitotalitarni vzporedni opozicijski organiziranosti. Kljub temu so bile feministične iniciative od tega gibanja ločene, deloma po svoji izbiri, deloma pa zato, ker so bile skupaj s homoseksualnimi iniciativami najmanj dobrodošli del novega tudi v krogih »civilne družbe« (prim. Mastnak 1992). Predvsem pa so bile zaradi svoje izrazite protinacionalistične usmeritve, ločene (in temu primerno neupoštevane) od tako imenovane nacionalne opozicije iz krogov nacionalnih intelektualcev.

To je le nekaj razlogov, zakaj novih feminističnih skupin ne moremo obravnavati kot enotnega »podfenomena« ali celo elementa »slovenske civilne družbe«. Skupine, ki so nastale v osemdesetih letih, niso bile zelo številčne, vendar je mogoče trditi, da so zaznamovale celo generacijo žensk. Poskušale so organizirati predvsem »poseben prostor« kot primerno ozračje za skupinsko delo, socializacijo in solidarnost med ženskami. Kljub temu so se zavzemale za »repolitizacijo ženskega vprašanja«, kar koli že je to bilo, in razumele pravico biti enake kljub razlikam kot enega od najpomembnejši pogojev za demokratični sistem. Pri tem so bile bolj ali manj uspešne in v določeni meri ostale bolj ali manj samozadostne. Odpirale so nekatere nove zamolčane teme, kot so lezbištvo, nasilje v zasebnosti nad ženskami itd. in s tem zahteve po prestrukturiranju tradicionalnega razmerja med zasebnim in javnim. Sicer pa so, gledano z današnjega stališča, kljub temu da niso imele veliko članstva, ki tako ali tako ni bilo formalizirano, vzbudile precejšnjo medijsko pozornost, in sicer morda celo manj v Sloveniji kot drugje, saj so bili številni članki in intervjuji o teh dejavnostih objavljeni tudi v drugih jugoslovanskih časopisih, kot so Mladost, NON, Start, Danas itd... Ob nekaterih simpatijah in solidarnosti jih je spremljalo značilno nerazumevanje. Videne so bile kot »separatistična« prizadevanja v »civilnodružbeni sceni«.

Skupine so organizirale več velikih akcij, denimo razvpito kampanjo proti obveznemu vojaškemu usposabljanju za ženske leta 1986 ter množično demonstracijo proti uporabi jedrske energije leta 1987, leto dni po

Černobilu, ko so bili zbrani tudi podpisi za moratorij na gradnjo jedrskih elektrarn. Hkrati so imele stalne povezave s preostalo Jugoslavijo, soorganizirale so štiri feministična jugoslovanska srečanja, od teh dve, prvo in zadnje v Ljubljani (prvo leta 1987 zadnje spomladi 1991, ko so bile siceršnje komunikacije v Jugoslaviji med intelektualci in tudi med drugimi akterji tako rekoč na psu...).

Skupine, ki so se ukvarjale s podobnimi tematikami, so obstajale tudi v Zagrebu in Beogradu, občasno pa so se pojavile posamezne iniciative tudi v Makedoniji in v Bosni in Hercegovini. Na Hrvaškem, denimo, je iz skupine Žena i društvo (1978) zraslo več novih, med njimi iniciativa Svarun, leta 1988 pa je nastal tudi SOS telefon za ženske žrtve nasilja. Podoben telefon je bil ustanovljen v Beogradu istega leta, leta 1989 pa še v Ljubljani. Paradoks je bilo dejstvo, da je precejšnje ukvarjanje s problematiko nasilja obstoječe skupine nekako pripravilo tudi na vojno, ki je sledila, tako da so se bile sposobne spopasti s tem, kar sta proizvedla razizem in nacionalizem nacionalnih elit, ustoličenih v tistih novih suverernih državah ali preostankih stare, ki so vodile etnična čiščenja. Razpad Jugoslavije in vojna sta feministične civilnodružbene skupine popeljala po različnih poteh. Medtem ko se je feministična dejavnost v Sloveniji iztekla v močan in uspešen boj za ohranitev reproduktivnih pravic žensk leta 1991 in je pozneje iz različnih razlogov postala manj navzoča, pa je vojna v preostalih delih Jugoslavije proizvedla drugačne rezultate. Na Hrvaškem in v Srbiji se je razvilo močno feministično gibanje, prav tako se je nekaj podobnega zgodilo v Bosni in Hercegovini.

V prvih letih vojne so ženske skupine – tiste, ki niso podlegle propagandam svojih režimov – počele predvsem dvoje: protestirale proti vojni in izvajale humanitarno dejavnost – pomoč žrtvam vojnega nasilja. Vojna in njena ideologija sta s svojo logiko proizvedli tisto, kar so nekatere analitičarke poimenovala »nacionalizacija« ali »domestifikacija« žensk (Pavlović 1999, 133), v kateri so ženske začele predstavljati del telesa velike nacionalne družine, ki ga je treba posebej ščititi, hkrati s tem pa postale tudi tarče posebnih množičnih zločinov posilstev, ki so dandanes, po veliki mednarodni feministični kampanji, vendarle postali del kaznivih dejanj, ki se štejejo med zločine proti človeštvu. Na Hrvaškem, denimo, je postal vprašljiv abortus, katoliška cerkev je skupaj s HDZ uspela na državno raven uvesti posebne demografske politike, hkrati pa so bile nekatere vodilne intelektualke, ki so se identificirale s feminizmom in so bile protirežimsko usmerjene, razglašene za izdajalke in »posiljevalke« Hrvaške (t. i. pet čarovnic). Tuđmanov režim je v kontroliranih medijih spretno izpeljal razlikovanje med domovinskimi in protidomovinskimi ženskimi dejavnostmi, hkrati pa je zaradi vprašanja, kako razlagati posilstvo v vojni, nastal tudi znotrajfeministični razcep med »nacionalistkami« in 'protinacionalistkami' (Stubbs 2000, 4). Feministke na Hrvaškem so bile pobudnice Antiratne kampanje Hrvatske (1991), soustanoviteljice Centra za mir, nenasilje in človekove pravice (1992) in Centra za

žene žrtve rata (1992, v času, ko so v javnost prišle prve vesti o množičnih posilstvih v Bosni). Sodelovale so pri ustanavljanju enega redkih opozicijskih časopisov ARKZIN-a, ki ga je do 1997 vodila ena od aktivnih feministk. Elektronska mreža ZaMir pa je v času vojne postala skorajda edina oblika komunikacije med nekdanjimi jugoslovanskimi prostori. Leta 1993 je bila v Zagrebu ustanovljena skupina B.a.B.e. – skupina za človekove pravice, leta 1995 so začele z Ženskimi študiji, leta 1997 pa še z Mirovnimi študiji (prim. Teršelić, 1997).

V Srbiji so feministične skupine takoj leta 1991 začele protestirati proti vojni (eden od prvih redkih pozivov za prekinitev napada na Slovenijo je prišel prav iz teh krogov). Po vzoru skupin iz Izraela in Italije so ustanovile »Ženske v črnem«, ki so molče dan na dan izkazovale nestrinjanje z Miloševićevim režimom in njegovo politiko do preostankov Jugoslavije (vključno s Kosovom). Tako so bile te skupine predstavljale srž pacifistične opozicije režimu (t. i. zadnja obala »druge Srbije«, prim. Zajović 1999, 7) in hkrati nasprotovale njihovim notranjim in zunanjim akcijam. Od leta 1990 je tako v Srbiji nastalo dokaj močno gibanje, ki so mu močan pečat dale vojne, ki jih je Milošević vodil v različnih delih nekdanje Jugoslavije. Analize tega gibanja, ki so bile opravljene do zdaj, trdijo, da je bila vojna v nekdanji Jugoslaviji pravzaprav »ključni dejavnik za razvoj ženskega gibanja« (Blagojević 1998, 20). Gibanje je od začetne stalnice, ki se je imenovala skupina Žena i društvo in je izvirala iz pobud iz sedemdesetih pri Študentskem kulturnem centru v Beogradu, se obnovila leta 1982 ter generirala SOS telefon za ženske žrtve nasilja konec osemdesetih, preraslo v številne druge iniciative: od Ženske stranke (Žest) leta 1990–91 in Ženskega parlamenta (1991–93) ter Avtonomnega ženskega centra proti seksualnemu nasilju (1993) do Ženskih študijev (1993), Labris, skupine za človekove pravice lezbijk (1995) ter izdajateljskih dejavnosti in raziskav. Mirovno gibanje – »Žene u crnom« in druge iniciative – je obnem predstavljalo »gibanje v gibanju« (Blagojević, prav tam 341).

V vseh z vojno prizadetih območjih in novonastalih državah nekdanje Jugoslavije so ženske skupine skozi svoj feministični aktivizem igrale pomembno vlogo pri ohranjanju minimalne kohezije, pri odpravljanju najhujših psihičnih posledic vojne ter pri rekonstrukciji ponovnih stikov med zavojevanimi državami. Prav to gibanje je ohranjalo stike tudi v času vojne, omogočalo izmenjave, ohranjalo minimalni »civilni prostor« znotraj militariziranih državnih in družbenih struktur. V tem pogledu sta bili (in sta še vedno) najbolj primerljivi hrvaško in jugoslovansko-srbsko izkustvo. Kosovo znotraj Jugoslavije je posebna zgodba, saj je tam žensko gibanje še vedno močno povezano z nacionalnimi temami, kar je tudi sicer značilnost vseh ženskih gibanj v tistih regijah, kjer oblikovanje države ni končano (Mertus 1999). Sploh pa je bila na Kosovu ustvarjena civilna družba kot popolna vzporedna organizacija državi. Podobna hrvaški pa je tudi bosanska zgodba, še posebej zaradi izkustva vojne in številnih nevladnih organizacij, ki so tu nastale po Daytonu. Na novo nastale orga-

nizacije kot, denimo, Centar za terapijo žena (Udruženje žena Medica Zenica), ki so zvečine gasile posledice vojne z medicinskimi in psihosocialnimi projekti, so postale nekakšen »feminizem iz nuje«, kot so ga same poimenoval (Andrić – Ružičić 1997, 24), v podajtonskem obdobju pa je nastala še vrsta lokalnih iniciativ, ki so segle čez zgolj socialne in humanitarne funkcije in si začele prizadevati tudi za udeležbo žensk v institucionalni politiki.

Pomembna razlaga za nastanek številnih nevladnih pobud na območju nekdanje Jugoslavije, ki so obsegle tudi področje ženskih in feminističnih skupin, je brez dvoma mednarodna humanitarna in druga pomoč, ki je prihajala in še prihaja v regijo zaradi vojne in njenih posledic. Ta pomoč je na eni strani okrepila obstoječe skupine in jim dala določeno moč, po drugi strani pa je imela za rezultat – tako kot v številnih drugih deželah, kjer so nevladne organizacije z ideologijo civilne družbe postale del »industrije pomoči« (Elyachar–Mastnak 2000 in Stubbs 2000, 4) – da so skupine tekmovalе za donacije in prilagajale svoje programe in projekte predvsem agendi, ki so jo postavljali zunanji akterji ter tako neredko prispevale k eroziji javnega prostora političnega združevanja (prav tam). Rezultat je bila že navedena NVO-izacija²⁸ civilne družbe, ki lahko proi-zvede različne učinke.

Situacija feminističnih skupin v Sloveniji se danes z drugimi državami, ki so nastale na tleh Jugoslavije, ne more neposredno primerjati, je specifična, saj ni niti tipično postsocialistična, pa tudi ne primerljivo postjugoslovanska. V Sloveniji je bil trend prav obraten od denimo hrvaškega in srbskega. Od leta 1991 dalje sta se število in moč teh skupin najprej le delno povečala, po letu 1995 pa je mogoče zaznati izrazit upad pobud in dejavnosti. Zakaj? Razlogi so večplastni. Na eni strani se ni zgodila NVO-izacija obstoječih skupin oziroma zaradi manjka pomoči mednarodnih fundacij se ni zgodil podoben razcvet skupin kot v drugih postsocialističnih državah ali na ozemlju nekdanje Jugoslavije. Na drugi strani je očitno, da velja za postsocialistično Evropo, pa tudi za Slovenijo, kot neko nenapisano pravilo, da je moč teh skupin v veliki meri obrambna moč in da se bolj organizirajo takrat, ko je treba braniti že obstoječe pravice. Tako je bilo po obrambi abortusa v Sloveniji moč zaznati padec interesa za delovanje skupin in posameznic. V tem smislu v »civilni družbi« v postsocialističnem okolju še vedno prevladuje »defenzivna agenda«. Leta 1991, ko je spomladi v Ljubljani potekalo zadnje jugoslovansko feministično srečanje, je tu obstajalo pet feminističnih skupin (Lilit, LL-Lezbična Lilit, SOS telefon za ženske in otroke žrtve nasilja, Ženske za politiko, Ženska iniciativa Koper), ki jim je uspelo skupaj s strankarskimi ženskimi frakcijami pognati obsežno kampanjo za ohranitev 55. člena ustave

²⁸ Pojem NVO-izacija uporabljam kot oznako za povečan razvoj nevladnih organizacij na osnovi zunanje podpore razvoju demokracije oziroma finančne pomoči humanitarnim in drugim nevladnim organizacijam

ter veliko demonstracijo, ki so jo nekateri mediji poimenovali »zadnji akt civilne družbe« (Mladina) in ki so merile na precej intenzivno politično delovanje. Osamosvojitve in vojna sta prispevali k njihovem umiku in – kar je značilno – tudi v Sloveniji so se skupine začele usmerjati bolj v humanitarno in socialno delo – še posebej zaradi številnih beguncev iz nekdanje Jugoslavije in naraščajočih socialnih problemov. Ženska iniciativa Koper in ena od skupin v Ljubljani sta se denimo solidarizirali z Ženskami v črnem v Beogradu in drugod in izvajali iste demonstracije proti vojni v letih 1992–1995 je nastalo še nekaj novih skupin (medtem ko sta dve prenehali delovati), nekaj izdajateljskih dejavnosti (Delta in Lesbo), ženske in feministične študije na različnih fakultetah ter Avtonomne ženske skupine v Ženskem centru na Metelkovi, od katerih pa je do danes zares preživela le Ženska svetovalnica, ustanovljena leta 1993. Moč obstoječih skupin ni prav velika, mogoče bi bilo celo trditi, da je v zadnjih nekaj letih precej oslabela oziroma se je strukturirala na videz nepolitičnem področju, ki je predvsem problematiziralo prezrte teme, ni pa imelo neposrednih političnih učinkov.

Nekaj sklepov

Kaj je mogoče iz teh primerov skleniti o vprašanju civilnih družb in demokratizacije?

Prva stvar so prav gotovo razcepi v »civilnih družbah« samih kot med državami in civilnimi družbami. V Sloveniji se v devetdesetih ni zgodila le premestitev civilnodružbenega govora na desno, temveč premik celotnega političnega prostora v polje suverenega državnega nacionalizma na eni strani, na drugi strani pa so si znotraj te premestitve določene skupine prilastile v osemdesetih izrazito pozitiviran diskurz o civilni družbi kot govor tako imenovane »slovenske pomladi«. ²⁹ Ob tem smo soočeni tudi s številnimi lokalnimi »civilnimi iniciativami«, ki so izrazito nestrpne, nacionalistične ali rasistične, nastopajo kot »glas ljudstva« ter si prizadevajo denimo za »pravično mejo« v Istri, proti romskim naseljem, begunskim centrom ali namestitvi t. i. »ilegalnih prebežnikov« v njihovo okolje. Pri tem intenzivno uporabljajo ravno pravičniški govor »civilne družbe«, s katerim se poskušajo legitimirati. Nekateri avtorji, ki izhajajo iz normativnega koncepta civilne družbe, poudarjajo, da k njej po definiciji ne moremo prištevati »gibanj, kot so religiozno fundamentalistična, (etnično) šovinistična, revolucionarna ali milenaristična« (Rizman 1999,

²⁹ Tako obstajajo skupine, kot so, denimo »Zavod za podporo civilni družbi«, ki združujejo predvsem antikomunistične (strankarske) politike z desnega spektra, ki si prizadevajo za svojevrstno revitalizacijo »civilne družbe« v podobni obliki, kot smo jo poznali v osemdesetih, le z drugim predznakom: torej kot antipolitično civilno družbo, skozi katero se »neposredno« predstavljajo »interesi od spodaj«.

3). Ostaja pa dejstvo, da se tovrstna gibanja pogosto samodefinirajo kot civilna družba in s tem »legitimno« zasedajo del političnega prostora. Pri tem bi morda lahko tvegali oceno, da je v Sloveniji, kjer je državna politika relativno stabilna in brez večjih nihanj, demokratična civilna družba po spremembi oblasti pravzaprav vseskozi šibka in defenzivna. V tej smeri se je po oceni nekaterih premaknil tudi razvoj na Hrvaškem po Tuđmanovi smrti, kjer je, tako kot prej na Slovaškem, prav organizirana civilna družba v veliki meri prispevala k spremembi na zadnjih volitvah.³⁰

V vseh naslednicah nekdanje Jugoslavije so civilne družbe razcepljene glede na vlogo delov prebivalstva v sami vojni in glede na njene bolj ali manj strašne posledice. Na kontingenčnost civilne družbe na eni strani najbolje kažejo »grassroots nacionalizmi«, ki so povzročili vojne, na drugi strani pa vloga nekaterih gibanj in nevladnih organizacij, ki so jih institucionalizirali in podpirali režimi v funkciji »organiziranja krivde« (Arendt) za zločine, ki so bili storjeni. Ta je na Hrvaškem, pa tudi drugod, denimo, pripadla nekaterim veteranskim in podobnim združenjem,³¹ ki so za režim igrale vlogo partnerske »civilne družbe«, medtem ko so bile druge civilnodružbene organizacije, ki so vojni nasprotovale in kritizirale režim, marginalizirane in odvisne od tuje podpore. Na Hrvaškem se je ta politika sicer začela spreminjati, in sicer še pod Tuđmanom (prim. Stubbs 2000, 6), toda to dejstva radikalne razcepljenosti še vedno ni spremenilo.

Vloga feminističnih in mirovnih organizacij ter skupin za varstvo človekovih pravic je, kot rečeno, narasla predvsem v območjih, prizadetih z vojno. Tam so predstavljale edino socialno kohezijo, komunikacijo in spodbujevalec civilnosti. Čim manj civilna in šibkejša je bila država v smislu omogočanja socialne kohezije, tem večji pomen je imela civilna družba. Usoda feminističnih skupin kot civilnodružbenih akterjev kaže na logiko struktur države in družbe ter porazdelitve moči in vpliva v neki skupnosti. Igrale so – in še igrajo – vlogo psihosocialnih stabilizatorjev sistema, ki sicer v mirnih obdobjih navadno pripade predvsem ženskam v družini. V povezavi s tem je v postsocialističnih okoljih nujno razmišljati o razmerjih med zasebnim in javnim ter definicijah družbenih vlog, ki pripadejo različnim skupinam. Dejstvo, da so bili predvsem civilisti (med njimi ženske) največje žrtve vojn na območju nekdanje Jugoslavije, bi moralo biti v poduk tistim, ki o družbi razmišljajo kot o razširjeni družini, v kateri so vloge spolno ali kako drugače vnaprej razdeljene in hierarhizirane. Ideologije grassroots nacionalizma so namreč temeljile pred-

³⁰ Na nenadni vakuum v civilni družbi je nedavno (na konferenci v okviru Pakta stabilnosti na Bledu februarja 2001) opozarjal Ivan Zvonimir Čičak.

³¹ Paul Stubbs navaja podatek, da je Tuđmanov režim izdatno podpiral tovrstne nevladne organizacije – eden od zanimivih primerov zaradi vloge za vojne zločine obtoženega generala Norca je denimo »Sinjska alka«, etnografsko-turistična prireditel (prim. Stubbs 2000, 6).

vsem na spolno opredeljenih metaforah in v militarističnih diskurzih dobile posebno, materialno moč. Ženske so v teh ideologijah predstavljale del zasebnega nacionalnega telesa, s katerim lahko neka skupnost ali država razpolaga. Tako so lahko postale tudi plen necivilne družbe, kar je – vsaj nekatere – spremenilo v »feministke po sili«. Civilne družbe torej po nobeni nujni notranji logiki ne prispevajo k demokratizaciji in tudi nastanek nove civilne družbe v obliki nevladnih organizacij je pokazal dva obraza.

LITERATURA

- ADAM, Frane. 1994. Nationale Frage und postsozialistische Entwicklung: Slowenien im Kontext Ex Jugoslawiens. V: August Pradetto (ur.), Die Rekonstruktion Ostmitteleuropas. Politik, Wirtschaft und Gesellschaft im Umbruch. Opladen. 253–278.
- ANDRIĆ – Ružičić, Duška. 1997. Žensko samoorganizovanje u Bosni: feminizam iz nužde ili nužda iz feminizma, V: Kašić. 24–26.
- ARATO, Andrew, COHEN, Jean. 1996. Civil society and social theory. V: Beilharz, Peter, Robinson, Gillian, Rundell, John. 1996. Between Totalitarianism and Postmodernity. A Thesis Eleven Reader. Cambridge, London. The MIT Press.
- BENDERLY, Jill, KRAFT, Evan (ur.). 1994. Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects, eds. Jill Benderly, Evan Kraft. New York. St. Martin's Press.
- BENHABIB, Seyla. 1996. The Reluctant Modernism of Hannah Arendt, London. Sage.
- BLAGOJEVIĆ, Marina. 1998. Ka vidljivoj ženskoj istoriji. Ženski pokret u Beogradu 90-ih. Beograd. Centar za žeske studije, istraživanja i komunikaciju.
- BOHINC, Rado, ČERNETIČ, Metod. 1999. Civilna družba v Sloveniji in Evropi. Ljubljana. Društvo občanski forum.
- DIETZ, Mary G. 1998. Context is all: Feminism and the Theories of Citizenship, v: Phillips Anne. Feminism and Politics. Oxford, New York. Oxford University Press. 378–400.
- DRAGOŠ, Srečo. 1999. Zgolj družba in država – je mera res prava? Časopis za kritiko znanosti. Letnik XXVII. Št. 195–196. 255–264.
- Družboslovne razprave. 1987. Št. 5. Ljubljana, Inštitut za sociologijo.
- ELYACHAR, Julia. 2001. Impowerment Money. The World Bank, NGOs, and the Value of Culture in Egypt. V: Public Culture, University of Chicago, pred izidom.
- FINK-HAFNER, Danica in HAČEK, Miro (ur.). 2000. Demokratični prehodi I. Ljubljana. Fakulteta za družbene vede.
- GELLNER, Ernst. 1991. Civil society in historical context. V: Rethinking Democracy. International Social Science Journal 129/ August 1991. 495–510.

- GINSBURG, Beth A. 1994. Antipolitical Civil Society. From eastern Reival to Western Reapplication. Referat na konferenci The Politics of Anti-politics. Vienna Dialogue on Democracy. Dunaj.
- GRUENENBERG, Antonia. 1997. How to Conceptualise Politics in a Globalizing World? Referat na XVII. svetovnem kongresu IPSA, Seul, avgust, 17–21, 1997.
- GYIMAH – BOADI, E. 1996, Civil Society in Africa. V: Journal of Democracy, April 1996, Vol. 7, No. 2. 118–131.
- HAVELKOVA, Hana. 1996. Ignored but assumed: Family and Gender between Public and Private Realm. Czech Sociological Review. Spring. No. 1. Vol. IV. 63–79.
- JALUŠIČ, Vlasta. 2001. Freedom versus Equality. Some Thoughts about the Attitudes Towards Gender Equality Politics in Central and Eastern Europe, v: Nagel, Stuart, Robb, Amy (ur.), Global Social Policy, New York. Marcel Dekker.
- KAŠIČ, Biljana. 1997. Žene i politika mira. Prilozi ženskoj kulturi otpora. Zagreb. Centar za ženske studije.
- KEANE, John. 2000. Civilna družba. Deset let pozneje. Ljubljana. Znanstveno in publicistično središče.
- KEANE, John (ur.). 1988. Civil Society and the State. London, New York. Verso.
- KOVAČIČ, Gorazd. 2000. Analiza elementov za konceptualizacijo civilne družbe v Srednji Evropi. Diplomsko delo. Ljubljana. Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta (mentor prof. dr. Rudi Rizman, somentor doc. dr. Tonči Kuzmanič).
- KUZMANIČ, Tonči. 1996. Civil Society and Nationalism in Slovenia. Neobjavljeno besedilo.
- KUZMANIČ, Tonči. 1999. Od civilne družbe, prek liberalizma do neokapitalizma. V. Bohinc, Černetič (ur.). 117–126.
- LECHNER, Norberto. 1991. The Search for lost community: challenges to democracy in Latin America. V: Rethinking Democracy. International Social Science Journal 129/August 1991. 541–553.
- LINZ, Juan J. in STEPAN, Alfred. 1991. Problems of Democratic Transition and Consolidation, Baltimore/London.
- MASTNAK, Tomaž. 1992. Vzhodno od raja: civilna družba pod komunizmom in po njem. Ljubljana. Državna založba Slovenije.
- MERKEL, Wolfgang. 1997. Teorija transformacije: demokratična konsolidacija postavtoritativnih družb. V. Bibič, Adolf (ur.). Kaj je politika? Ljubljana. ZPS. 115–138.
- MERTUS, Julie. 1999. Women in Kosovo: Contested terrains, V: Ramet, 171–186.
- MOUSSALLI, Ahmad S. 1995. Modern Islamic Fundamentalist Discourses on Civil Society, Pluralism and Democracy. V: Norton, 1995. 79–119.
- NORTON, Augustus Richard (ur.). 1995. Civil Society in the Middle East. Leiden, New York in Köln, E.J. Brill.

- PAVLOVIĆ, Tatjana. 1999. Women in Croatia: Feminists, Nationalists, and Homosexuals. V: Ramet, 131–152.
- PELYZNSKI, Zbigniew A. 1988. Solidarity and »The Rebirth of Civil Society« in Poland, 1976–81. V: Keane, 1988. 361–380.
- POTUČEK, Martin. 1998. Havel versus Klaus: Public Policy Making in the Czech Republic, Visiting Fellow Lecture at the Institute for Human Sciences, Vienna 27. January 1998, 23 p.
- POTUČEK, Martin. 1999. Not Only the State. Budapest. Central European University Press.
- RAMET, Sabrina P. 1999. Gender Politics in the Western Balkans. Women and Society in Yugoslavia and the Yugoslav Successor States. University Park Pennsylvania. Pennsylvania State Press.
- Revija za sociologijo. 1985. Vol. XV. No 3–4. Zagreb.
- RIZMAN Rudi. 1999. Vloga (nove) civilne družbe pri konsolidiranju demokracije. V: Bohinc, 2–7.
- RUPNIK, Jacques. 1999. The Postcommunist Divide. V: Journal of Democracy, Vol 10. No. 1. Januar. 57–62.
- STUBBS, Paul. 1996. Nationalisms, Globalization, and Civil Society in Croatia and Slovenia. Research in Social Movements, Conflict and Change. Vol. 19. 1–26.
- STUBBS, Paul. 2000. Towards a Political Economy of 'Civil Society' in Contemporary Croatia. Zagreb. Neobjavljen tekst.
- STROJAN T., Šporar P., Bien S. 2000. Nevladne organizacije v Sloveniji. Ljubljana. Pravno-informacijski center nevladnih organizacij.
- TERŠELIĆ, Vesna. 1997. Širenje našeg civilnog prostora: žene u mirovnim inicijativama. V: Kašić, 19–23.
- THOMPSON, Mark. 1992. A Paper House. The Ending of Yugoslavia. London. Random House
- WALZER, Michael. 1995. The Civil Society Argument. V: Beiner, Ronald (ur.). 1995. Theorizing Citizenship. Albany. State University of New York Press. 153–174.
- YOUNG, Iris Marion. 1999. State, Civil Society and Social Justice. V: Shapiro Ian, Casiano Hacker-Cordon. 1999. Democracy's Value. Cambridge University Press.
- ZLOBEC, Ciril. 2000. Bojevitá civilna družba. Intervju v Delu. Sobotna priloga, 1. april, 14.